

דיוקן

מקור ראשון

גיליון 1314 | י"ט בתשרי תשפ"ג | 14.10.2022

לד ארצנו?

המאבק בשודדים, המפגש עם חיות הבר והדאגה לעתיד
העם היהודי: פרקים מיומנו של נחום וילבוש, חבר המשלחת
שהייתה אמורה להקים לנו מדינה באפריקה

אלקפון מקדפונה

חשלת בת שלושה אנשים נחתה בחופי אפריקה בינואר
.....
1905, במטרה לחקור את הארץ שהציעו הבריטים
.....
ליהודים, במה שכונה "תוכנית אוגנדה". אלה קורותיה,
.....
כפי שכתב אותם חבר המשלחת
.....

מאת נחום לי לזבוטש

← איורים: דגנית רודובסקי
.....

שפת

לושת האורחים בלטו בעורם הבהיר, כבגדיהם האירופיים ההדורים ובשפתם הזדה. מול עיניהם השתרעו מישורים שוממים ויערות עד, מאוכלסים בחיות פרא מסוכנות ובשבטים פרימיטיביים הנהגים לשדוד ולרצוח את הנקרה בדרכם. אבל מאחורי השלושה המתין עם גרדף ולמוד פרעות, שהיה זקוק נואשות לארץ משלו - ואולי דווקא כאן, ביבשת אפריקה, ימצא מנוח לכף רגלו.

הפנטזיה האפריקנית של המפעל הציוני, שבשמה יצאה משלחת החקר הזו, הייתה קצרת ימים. ממשלת בריטניה הציעה ב-1903 להדצל להקים מושבה יהודית אוטונומית במזרח אפריקה הבריטית, במרחב הכלול היום בארצות קניה ואוגנדה. המחוז שהוצע ליהודים הוא מישור גואסינג'ישו, ארץ מרעה רלילת אוכלוסין ברמה המתנשאת לגובה כ-2,000 מטרים מעל פני הים, ממזרח לאגם ויקטוריה. פלשתינה הייתה אז בידי האימפריה העות'מאנית, שעל אף חולשתה קשה היה לנחש שהיא עומדת להתפרד ולאבר את רוב שטחיה במזרח התיכון. מאמציה של הציונות המדינית בהנהגת בנימין זאב הרצל להשיג רישיון להקמת בית לאומי לעם היהודי במולדתו הישנה לא צלחו, לא מול הסולטאן העות'מאני ולא מול הקיסר הגרמני, וכך הלכה והתחזקו "הטריטוריאליסטים" בתוך התנועה הציונית. ישראל זנוגויל, מנהיג ציוני מלונדון, ביקש למצוא את הפתרון אצל האימפריה הבריטית, שהחזיקה מרחבי ענק באסיה, באפריקה, באוסטרליה ובאמריקה. בשעה שלא הייתה ליהודים כל מדינה משלהם, המחשבה לקבל לידיהם אפילו חבל ארץ נידח באפריקה המזרחית נראתה לאחדים מהציונים כפתרון מועיל.

אבל אצל רובם לא היה כל תחליף לארץ ישראל. הדיונים בהצעה סערו בקונגרס הציוני השישי, שהתקיים בבול חודשים אחדים לאחר פרעות קייסינג, ובסופם הוביל הרצל החלטה לשגר משלחת חקר למזרח המרוחק, על אף ההכרעה לכאורה לטובת הטריטוריאליסטים, הפולמוס נמשך בשנה הבאה. ג'וזף צ'מברלין, שהציע את גואסינג'ישו בשם ממשלת בריטניה, כבר עזב את תפקיד שר המושבות, והמתישבים הבריטים באפריקה המזרחית הביעו את התנגדותם לבואם של יהודים. נותרה רק משלחת החקר, וכבר כשיצאה לדרכה - לאחר מות הרצל ב-1904 - ידעו רבים מצירי הקונגרס הציוני שהיא תשוב בלי בשורה.

במשלחת שהגיעה לאפריקה בינואר 1905 היו שלושה חברים, מהם יהודי אחד בלבד: נחום וילבוש, בן למשפחה שתיעשה לאצולת ארץ ישראל. הוא עצמו עלה ארצה ב-1903 וכבר הכיר את מולדת העם היהודי; כעת יצא לאפריקה, כדי לשוב ולדווח לקונגרס הציוני על היתכנותה של התיישבות שם. את מסקנותיהם ורשמיהם הגישו חברי המשלחת גם לממשלת בריטניה וגם לקונגרס הציוני השביעי. הדו"ח שלהם הביא למחאה של תוכנית אוגנדה (ובעקבות זאת לפרישת הטריטוריאליסטים מהתנועה הציונית), ואיתה גורעה גם המחשבה למצוא פתרון זמני לצרות העם היהודי מחוץ לארץ ישראל. וילבוש תיעד את המסע לפרטי פרטים, כתב יומן ורישומים ארוכים, הוציא לאור את זיכרונותיו מאותם הימים. בגיליון הזה אנתנה מביאים קטעים נרחבים מהיומן הארוך הזה, השמור בארכיון המדינה, עם כותרות משלנו והדחבות ותוספות להעמקת ההבנה של המסע אל הארץ הזרה שהייתה, לרגע, אפשרות של בית. במדור פוקוס בסוף הגיליון מציג ישי פלג חומרים תיעודיים המתארים את המסע ומלווים אותו, מקטעי עיתונות ועד מפות ששרטט וילבוש במו ידיו. המאידת דגנית רדובסקי, מעצבת בדיוקן, צירפה לטקסט היומן את פרשנותה באיורים העשויים ביד אמן. כל אלה, יחד עם קריאה חוזרת ביומנו של וילבוש, כמעט 120 שנה לאחר כתיבתו, מספקים מבט נוסף על הפרק הנשכח הזה בתולדות הציונות.

"למה לא אוגנדה? ונפתרו פה כל הבעיות", שרה שלישיית "מה קשור" בתשס"ב. את התשובה לשאלה הזאת תמצאו בעמודים הבאים.

אחרי 108 שנה, המסע של נחום וילבוש ללב אפריקה מתעורר לחיים בפרשנות מאוירת חדשה

פרק ראשון

בכלל לא
אוגנדה

וּבו יוֹסֵבֵר כִּיצַד הַתְּגַלְגַּל וְיִלְבוֹשׁ

לֵאפְרִיקָה הַמְזֻרְחִית, כְּדֵי לְבַדּוֹק אִם תּוֹכֵל

לְשֵׁשׁ חֻקְלַט לַיהוּדִים הַנְּאֻלְצִים לַהֲגֵר

אוגנדה זו הידועה ככל תפוצות הגולה אינה אוגנדה האמיתית. המדובר הוא בחבל ארץ קטן ורל, שבשום אופן לא יוכל לשמש מרכז היהדות לפי שאיפת הטריטוריאליסטים. אוגנדה האמיתית נמצאת מערבה וצפונה מאגם ויקטוריה, ארץ גדולה פי שניים מאנגליה, ארץ חקלאית פורחת ועשירה ומיושבת צפוף.

הארץ הזאת המוצעת, שמה גואסרינגישו, בקצה הצפון-מזרחי של קניה של היום. חבל ארץ בגודל של 15 אלף קילומטר מרובע, אינו רשום אפילו על מפות רגילות. זו ארץ ערבה חדר-גונית, בין הר אלגון, 4,300 מטר גובה, ובקעת אלגיו, רמה בגובה של 2,000 מטר מעל פני הים, בלי יישובים וכלי תושבים, בלי יערות וכלי צמחייה עשירה כמו בסביבה. הרמה הזאת מכוסה עשבים פראיים ומלאת חיות בר, נראתה כגן עדן רק בעיני אנגלי חובב ציד.

למה נקראה הארץ בשם אוגנדה? כידוע קיבל הרצל בהתחלה הצעה מחברי הממשלה הבריטית ובהמלצת סר הארי ג'ונסטון שהיה פעם מושל אוגנדה, על טריטוריה זאת באוגנדה (תחליף לכישלון התוכנית של אלי-עריש) כדי להקים שם יישוב יהודי. הוצע חבל ארץ זה הבלתי מיושב, כדי למנוע סיכוכים עם התושבים הקודמים. לזכותו של חבל זה חשבו שהמקום בריא ליישוב האדם הלבן, היות ואקלים כל ארץ הנמצאת בגובה של 1,500 מטר ומעלה מעל פני הים הוא בריא בדרך כלל.

בשנת 1903 עליתי ארצה. בדרך התעככתי בקונגרו השישי. כשבאה הצעת אוגנדה, אף איש לא התעניין לשמוע פרטים על עצם הארץ הזאת, אף איש לא רצה לדעת איה היא נמצאת. מר דיוויס טריטש, שהתעניין בארץ ישראל המורחבת על ידי צירוף ארצות שכנות, צייר מפה גדולה ותלה אותה בחדר הסמוך לאולם, ומצא שארץ זו נמצאת אומנם במרחק של 3,000 מיל מארץ ישראל, על יד האקוויטור, אבל היא גובלת מערבה בבקעת אלגיה, שהיא המשך טבעי של בקעת ים המלח וים סוף, ולכן יש לה הרשות להיכנס לרשימת הטריטוריות של ארץ ישראל המורחבת. אף איש לא שם לב למפה זו, כולם היו יותר מדי מבולבלים בשאלות פרינציפיות.

מבול נסעתי ישר ארצה. במשך חודשיים עברתי את הארץ ברכיבה משני עבריה לאורכה ולרוחבה. עד דמשק הגעתי. חקרתי אפשרות של ענפי תעשייה שונים, מודתי נהרותיה, בדקתי אוצרות הטבע, את אספלט ים המלח והביטומנים של נבי מוסה ושל הירמוך, את העצים לתעשיית נייר ואת האבנים לתעשיית מלט ואת החמר לתעשיית רעפים. במיוחד שמתי לב לתוצרת החקלאית, בפרט לסחיטת שמן זית ולמיצוי שמן גפת על ידי בנוזי וכו' וכו'. רשמתי תוכניות רבות וחישובים מפורטים בשביל ייסוד חברה לפיתוח תעשייה בארץ ישראל. כשחזרתי בקיץ הבא לרוסיה בקשר לכך, פרצה מלחמת רוסיה-יפן. התגשמות תוכניותי נדחתה ובינתיים נסעתי לברלין להשתלמות. שם נפגשתי עם מר דיוויס טריטש ועם פרופ' ורבורג, אשר מצאו עניין רב בחקירותיי על ארץ ישראל. פרופ' ורבורג התעניין אז במשלחת לאוגנדה, והציע לי להשתתף בה ולחקור את אפשרויות התעשייה בחבל גואסרינגישו. עליי היה לחזור ארצה רק בפסח הבא. קיבלתי את הצעתו.

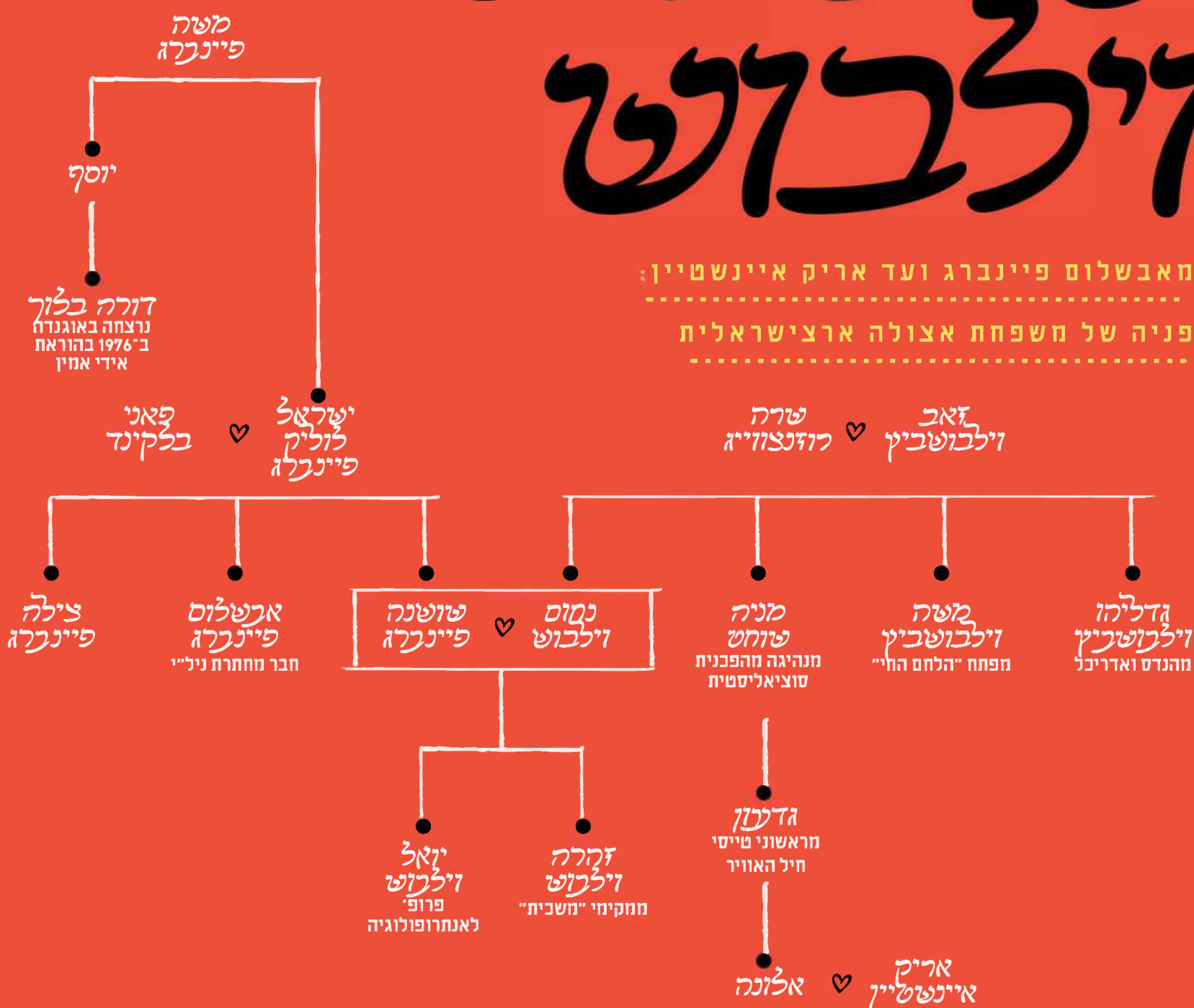
פרופ' ורבורג נתן לי ספרים על מסעי מחקר באפריקה המזרחית ותיאר נכון את המקום באופן כללי. לפי דעתו אין חבל ארץ זה יכול לבוא בתור תחליף לארץ ישראל וליהפך למרכז היהדות, אבל עלינו לחקור ולראות אם אפשר להשתמש בו בתור פליאטיב ליישוב, לאמיגרציה של היהודים שמוכרחים להגר.

שנות של זיכרון

מאבטלום פיינברג ועד אריק איינשטיין:

פניה של משפחת אצולה ארצישראלית

הרצל אחר

ההחלטה לקדם את תוכנית אוגנדה, יש מסבירים, הייתה תרגיל מחוכם של הרצל. בקונגרס השישי הטריטוריאליסטים צהלו ונאמנו ירושלים ישבו על הקרקע והתאבלו כמו בתשעה באב, אבל מנהיג התנועה הציונית עצמו ביקש כנראה למנוע בדרך זו את התפוררות מפעלו. הוא האמין שמשלחת החקר תעכב את ההכרעה ואף תאפשר לדחות אותה באופן מנומק, שישפק את תומכי התוכנית. "אוגנדה לא ציון היא, ולעולם לא תהיה ציון", הוא קבע; רק בגלל הרדיפות האנטישמיות הסכים לבחון את האפשרות לייסד "מקלט לילה" ארעי למיליוני יהודי אירופה המצויים בסכנה. בסוף נאומו האחרון בקונגרס הוא הבטיח: "אם אשכח ירושלים - תשכח ימיני".

איש של עסקים

נחום וילבוש נולד ב-1879 באזור גרודנו (היום בבלארוס). הוא היה מחלוצי התעשייה בארץ, סייע לייסוד מפעלים רבים ובהם בית החרושת למלט "נשר", והקים יחד עם אחיו את חברת "שמן". ב-1906, אחרי שובו מאוגנדה, נשא לאישה את שושנה פיינברג, אחותו של אבטלום פיינברג. חי בירושלים, נפטר ב-1971 בגיל 92, ונקבר בחדרה.